

որոնց մէկը քարաշէն է 14 սիւներու վրայ կառուցեալ յանուն Ս. Աստուածածնի, միւս երեքը փայտակերտ են, Ս. Գէորգ, Ս. Փրկիչ, Ս. Սարգիս: 1 քարաշէն փոքրիկ եկեղեցի հռոմէական Հայոց, 1 ժողովարան բողոքականաց: 1 մեծ մզկիթ աշտարակաւոր, եւ մէկ քանի փոքրիկ աղօթարաններ (մեսիտ): 3 գպրոց Հայոց, 1 հռոմէական: Տանկաց դպրոց չգտնուելուն համար անկիրք մնացեր են: 1 բաղնիք, շուկայ մը, պարտէզներ: Հայերն ըստ մեծի մասին վաճառական են եւ միշտ Բերիոյ (Հալէպ) ու Տրապիզոնի հետ յարաբերութիւն ունին: Տաճիկները հիւսնութիւն եւ քանի մը ուրիշ արհեստներ կը գործեն:

Կիւրնոյ դիրքը լեռնային է, օդը բարեխառն, հիւսիսային հովերը պահաս չեն: Ունի երկու դետ, մէկը մէկ ժամու չափ հեռի տեղէ մը բխելով կու գայ կ'անցնի դիւղին մէջէն, ստոյգելով պարտէզներուն մէկ մասը կ'երթայ դէպի Տարենտէ, եւ միւսը քաղաքին հարուային կողմէն կէս ժամու չափ հեռի տեղէ բխելով կու գայ դիւղին պարտէզներուն մնացած մասը ստոյգելէ ետքը՝ կը միանայ սուաջինին:

ԲԱՐՈՒՆԱԿ ՊԵՅՒ ՖԵՐՈՒՆԵԱՆ

Յամի Տեառն 1847, սոյուած 1876.ին, Արմաշի մէջ, «Ճամբորդութիւն ի Բարիլոն քնդ Հայաստան»:

Դ. — ԿԻՒՐԻՆ—ՄԱՆՃԸԼԸՒԹ ԵՒ ՏԱՐԱՆԴԱ

Այս գաւառակներն եւս մասն են Սերաստիոյ արքեպիսկոպոսութեան, որոնք պիտի ամփոփեմ մէկ անուան ներքեւ, զի Տարանդա եւս այժմ Կիւրնոյ առաջորդութեան յանձնուած է Սոոյ կաթողիկոսէն, որուն իշխանութեան կը պատկանին ասոնք եւս՝ Տիվրիկի պէս. եւ կը կազմուին Սերաստիոյ վիճակին հարուային գաւառակներէն, միայն թէ դիւրին չէ ճշգիւ նըկարագրել զանոնք զատ զատ, մինչեւ հիմա եղած յաճախ փոփոխութեանց համար: Հիմա այս մասը կը բովանդակէ իր մէջը հետեւեալ Գաղաները:

ա. Կիւրին, բ. Գանդալ, գ. Թոնուզ, դ. Ագիզիէ որոնց մէջ կը գտնուին մեծ ու փոքր 4-500 դիւղ. եւ 100-120,000 բնակիչ, եթէ ենթադրենք Տէրէնտէն եւս 70-80 դիւղով եւ 20-30,000 բնակիչ, կ'ըլլան ամէնը մէկտեղ 120-150,000 բնակիչ, որոնց իրր 40,000 Հայ են. անորոշ գնելուս պատճառն այն է, որ նախ չկայ տակաւին ստոյգ մարդահամար եւ երկրորդ՝ չեմ վստահիր լիով առած տեղեկութեանցս: Հիմար կ'իջնեմ խօսելու ամէնուն վրայ ընդհանրապէս, մանաւանդ Հայ գտնուած տեղերն:

Կիւրին, սովորաբար կը կարծուի հին Կառնակը⁽¹⁾: Մեծն Վասիլ Մարաշի կողմէն Մամնուա երթալու ատեն առաւ ճամբուն վրայ Կեռոն անունով ամուր քաղաք մը: Դարձեալ Կիւրինէն շատ հեռու չէ, Ուզուն Եայլայի մէջ գտնուող աւերակ մը, որ Վէրան-Շէհը կը կոչուի, եւ կը կարծուի թէ Ժ. եւ ԺԱ. դարուն յիշատակուած Լարիսան կամ յաւէտ Մամնուան է: Կայ եւս այն դաղափարն՝ թէ Կիւրին մետասաներորդ դարուն յիշուած Խաւատանէք ամրոցն է, զոր Վասիլ Բ. կայսրը տուաւ Դաւիթ Արծրունիի, ժառանգութեամբ:

(1) Տեսնել՝ այս հատորին տուաքին պատմա-բանասիրական յօդուածը, Կիւրինի անու. Բին եւ տեղին մասին:

անցաւ Գազիկ Գ. արքային, որ Դաւթի դուստրն առաւ կնուծեան, ուր ապաստանեցան Սելճուքներուն արշաւանաց ժամանակ Ատովմ եւ Արուսաճէ իրենց իշխաններովն: Արդ այս ամբողջն, որ կը թարգմանուի Տանէքայի այլը, Կիւրին կը համարի նաեւ՝ այն կողմերը շրջադայող Յիսուսեան հայր մը, Հ. Միքայէլ Վ. Չամչեան որ կ'ըսէ «Ամբողջ ընդ արեւմտակողմն երկրին Սերաստիոյ: Կայ նաեւ Պեկտօրէն անունով նոյն կողմերը մէկ աւերակ, որ անշուշտ Բաղրանն է: Այս ամէն մտածմունքները ղնելէն ետեւ կը յաւելում, որ յիշեալ տեղեաց մօտ Կիւրնէն աւելի յարմար դիրք մը չկայ՝ զանոնք իր մէջը ամփոփելու համար: Բերդին տեղն յայտնի է, բնական ամբողջիւն մը, ծայրը կայ քարաժայռ բլրի վրայ աշտարակ մը կործանած, որուն ներքեւ կան իրարու քով եւ իրարու վրայ խիտ առ խիտ այրեր, հին դէնքերու համար շատ յարմար դիրք մի է այս: Պէտք է աւելցնեմ եւս, որ եթէ այրն եւ ամբողջն այս տեղ են, հին Տանէքայի դէպ արեւելեան հարաւ է. զի իբր երկու ժամ հեռու կայ Տանէլ, կամ ըստ Տաճկաց՝ Թէլին անուն մէկ մեծ դիւղ, եւ աւանդութիւն է, թէ քաղաքն առաջ նոյն տեղն էր: Իսկ ամբողջն ունի եւս պաշտպանութեան անցք մը Կապան կամ Կալին կոչուած, եւ նոյն կողմն ուրիշ աշտարակ մ'եւս կայ որ դետնափոր ուղիով մը կապուած է ամբողջին հետ:

Կը դտնուի այս փոքր քաղաքը Մեծ-Իրան (Կէօլտէլի Սու) վտակին վրայ, որ համանուն լեռանց ծործորներէն կը բղխի, եւ կ'իջնէ Մելուս (Թոգմա Սու): Արեւմտեան կողմը կան յողթ ժայռեր սեպացած, նաեւ հրաբխոյ հետք կամ բերան, որ կ'երեւի թէ շատ հին չէ, վասնզի երբ լաւան խորտակեցին ներքեւէն ելան դերեգմանաքարեր, վրան քանդակուած հայկական ձեւով խաչ մը: Նոյն վէմերուն վրայ ճամբայ մը թղաչափ լայն, եւ վերնակողմը միայն ոտքերու տեղ, եւ դուռիւր՝ վիմափոր այր մը: Հին ատեններ՝ ինչպէս Սերաստիոյ գաւառին վրայ խօսած ժամանակս ըսի, կային այս կողմերն եւս միանձանց վանքեր եւ ճգնարաններ, ինչպէս նաեւ բոլոր Տաւրոսի եւ Անտիտաւրոսի անկիւններն. այս տեսակէն էր եւ Սաղրու Ս. Աստուածածնի Անապատն, ուր ատեն մը ճղնեցաւ մեծահոգակ Ներսէս Լամբրոնացի իշխան միանձն, եւ Գրիգոր կաթողիկոսի բարձր հրամանը հաղիւ կրցաւ բաժնել զինքն՝ այն սիրելի ճգնարանէն: Կը յիշուին նոյնպէս աւելի հին մեծարոյ անձինք, Սերաստիոյ հայրապետը Վլաս, Մեծն Բարսեղ, եւ ուրիշ ականաւոր անձինք, որ ճղնած կամ առանձնացած են այսպիսի մենարաններու մէջ: Հնոյն Կապաղովկիոյ եւ Փոքր Հայոց Անապատները շատ աղէկ ծանօթ են, նման Եգիպտոսի ներսերը գտնուածներուն: Այսչափ այս նիւթիս վրայ:

Այս այրին հակառակ կողմը կայ ահագին միապաղաղ ժայռ մը, որուն, ինչպէս նաեւ դիմացն եղող ժայռին վրայ հիթիթեան արձանագրութիւնք կը գտնուին, որոնց պատկերը ամերիկացի ճանապարհորդք հաներ տարեր են:

Այս փոքր քաղաքին արհեստներն են գօտի, շայաք, գորգ հինել, զգեստեղէնի, սենեակի, կարասեղինաց բրդեղէն եւ բամբակեղէն պատրաստութիւններ եւ նմաններ, որ բաւական զարգացած են: Վաճառականութիւն եւ փերեղակութիւն իրենց շատ սիրելի են:

Հայոց տները կը հաշուին այժմ իբր 2000 որոնց 100 տունը կաթողիկէսայ են եւ իբր նոյնչափ բողոքական: Հայք ունին հինդ եկեղեցի, եւ դպրոցներ որոնց հին ցուցակն երկայն է, անշուշտ այժմ նորոգելու վրայ են: Կաթողիկէսայք՝ երկու եկեղեցի եւ դպրոց ունին, նաեւ բողոքականք իրենց ա-

ղօթարանները: Կիւրիւնցիք ընդհանրապէս ընթերցասէր են, եւ մեծագոյն մասը կարդալ գրեւ զիտեն: Մինչեւ հիմա շատ ընտանիքներ հետզհետէ դաղթած են Տաճկաստանի այլ եւ այլ քաղաքները՝ հազար տնէն աւելի:

Կիւրնայ Տաճիկները իբր հազար տուն են, ունին 4—5 մզկիթներ մեծ եւ փոքր:

Կիւրնայ մօտ կան հետեւեալ հայաբնակ գիւղերը՝ Գարա—Սար, որ Մելրոսի ուրիշ փոքր վտակի մը վրայ է. ունի այժմ 150 բնակիչ. եկեղեցին Ս. Սարգիս, կայ վարժարան:

Մերձաւոր տեղ, Սաղի ձոր անուանեալ, կայ մեծաշէն խան մը կիւսակեր, այս եւս ինչպէս կ'ըսուի, բռնութեամբ մը ժամանակ քրիստոնէից եկեղեցիները քանդելով շինուած է:

Գարա—Էօրէն՝ 5 ժ. դէպ հիւսիս. բնակիչքն 80 տուն Հայ եւ 20 տուն Տաճիկ: Չախըրըն—Քէօյիւ. յիշեալ գիւղին եւ Մանճըլըքին մէջտեղը, բնակիչքը 20 տուն՝ հայ: Նաեւ Քրիստիան էրէնի՝ Կիւրիւնէն 3 ժ. իբր 10 տուն հայ եւ 5 տուն Քիւրդ:

Բազմաթիւ են Տաճկաց գիւղերը. գլխաւորներէն մին է Թէլիս, որոյ հասարակ անունն է Տանէլ կամ Տանըլի, զոր կ'ուզեն ընել Դանիէլի, բայց դորձածուած անունն աւելի յարմար է եւ կը պատասխանէ Տանէլ կամ Տանիքսահ ճնջման. բնակիչք իբր 300 տուն որոնք ըստ աւանդութեան հայութենէ դարձած են: Հոս հիւսիսէն գալով կը խառնուի Կէօվտէլի—Սուլի հետ ձկնբեր վտակը (Պալըքը Սու) եւ կը կազմեն Թոքման կամ Մելրոն, որ ուրիշ վտակներ եւս ընդունելով աջէն եւ ձախէն, կ'երթայ կը թափի Եփրատ: Մելրոսի եւ իր վտակաց կարմրախայտ ձուկը նշանաւոր է եւ բարեհամ: Կան նաեւ ուրիշ շատ գիւղեր. ինչպէս Սալ—Ճըղագ, Կէօպէլ—Էօրէն եւ ուրիշներ, առհասարակ Տաճկաբնակ: Տանէլի հետ կան 50—60 գիւղեր եւ ասոնց մէջ կը համարին 2—3,000 տուն բնակիչք, որոնց հազիւ 50—100 տունը Հայ են:

Կանգալ կամ Գանգալ. կեդրոն համանուն դայմադամութեան, ինչպէս առաջ եւս ըսի, կը համարիմ ասիկա Կողոնիա Կապադոքիկիոյ ըսուած հին քաղաքը. հիւսիսակողմն եղածէն տարբեր, որ եւ այս անշուշտ Հռովմէական դաղթականութիւն մ'էր, ինչպէս անունէն եւս յայտնի է: Յառաջագոյն բնակչաց մեծագոյն մասը հայ էր, հիմա եւս իբր 250 տուն գտնուելու է անոր մէջ, ունին եկեղեցի եւ վարժարան. դիրքը յարմար է զարգացման եւ երկիրը՝ բարեբեր:

Մանըլըք գիւղ, Կիւրնայ հիւսիսակողմն, ունի վանք Ս. Թէոդորոսի անուամբ, որ կը կարծուի թէ ԺԶ. դարուն շինուած է. աշտարակածեւ է եկեղեցին, ունի բարձր փոքր լուսամուտներ, քովը կայ վանքը՝ հին շէնք: Ժողովուրդը հայ է, քաջ եւ կորովի անձինք, 200 եւ աւելի տուն: Առաջնորդն ատեն մը հոս կը նստէր, հիմա փոխադրուած է Կիւրիւն:

Ուլաշ. Հայաբնակ մեծ գիւղ է ընդարձակ դաշտի մէջ, առջեւը կայ աղի լիճ մը, բայց աղը լեղութիւն մ'ունի. իրենց հին արտօնութեան վրայ, զոր սուլթան Մուրատ Դ. էն ընդունած էին, գրած եմ պատմութեան մէջ: Երեք անգամ դնացած եմ այս գիւղը. վերջին անգամ երթալուս ունէր 17 տուն, 1000 անձ, եւ կը պատկանէր Թոնուզի Գաղային, հիմա անշուշտ շատ աճած են. եկեղեցին Ս. Աստուածածին, կայ վարժարան. Թէճիւր լերան ստորոտը շինուած են ջրաղացներ, Սերաստիայէն հեռու է 8 ժամու ճամբայ:

Քանի որ կարգ խօսից հասաւ Թոնուզ Գաղային, ասոր եւ Աղիղիէի համար կան ըսելիքներ. նախ որ՝ ասոնք հին ժամանակի բերման համեմատ

չատ մը փոփոխութեանց ներքեւ ընկած էին, երկրորդ՝ այս դաւառները Բազրատունեաց եւ Արծրունեաց վերջերն եւ Ռուբինեանց սկիզբները մեծ մաս ունեցեր են այն ժամանակի դէպքերուն մէջ. նա թէ Աբասեան Գազրիկ թաղաւորն իր հանգստեան վերջին տարիներն Ազիզիէ գաւառին եւ անոր շուրջն անցուցեր է, եւ եթէ Վէրան-Շէհը չէ Լարիսան, այն ատեն պէտք է համարիլ զայն Ծամնդաւն, որ համանուն դետին աղբերականց մօտերն է: Ծանօթութիւնք որչափ եւ մութ ըլլան, եւ քաղաքականութիւնը թէեւ շատ մը փոփոխութեանց առիթ տայ, բայց եւ այնպէս դարեր առաջ հանդիպած դէպքերը չեն կրնար ուրացուիլ: Հիմա համառօտեմ հայաբնակ գիւղերուն նկատմամբ ձեռքս հասած ծանօթութիւնները:

Այս կողմերս ամենէն նանաւոր եւ մեծկակ Հայաբնակ աւանն է Կեմե-րէկ. բնակչաց թիւը կը դնեն ոմանք 300 որ շիտակ չէ, ոմանք Հայերը 5—600 այլք 800 եւ ուրիշներ 1000 նաեւ 1200 տուն կը հասցնեն. իսկ Տաճկաց թիւը կը համարին 250 տուն. նորագոյն տեղեկութիւն մը Հայերը կը համարէ 1500 տուն, եւ Տաճիկները 500 տուն, «կալցի ոք որպէս եւ կամի», կան նաեւ բողոքականք որոնց թիւը կը դնեն 50 տուն: Հայք ունին երկու եկեղեցի, որոնց կից են երկու ծաղկոց. բողոքականք եւս ունին աղօթարան եւ դպրոց: Կը բաժնուի այս աւանը երկու թաղի՝ վերի եւ վարի, եւ Միւստիրութիւն է թոնուզի կամ Շէհիր-Գչլայի Գազային մէջ եւ կը պատկանի Սերաստիոյ վի-րայէթին:

Կեմերէկի մօտերը կը գտնուին հետեւեալ գիւղերը՝ Զեփնի, Սերաստիոյ հարաւակողմն, ունի իբր 600 տուն բնակիչ, որոնց 200—250 Հայ են. եւ ասոնց 80 տունը կաթողիկեայ, որոնք ունին վարժատուն մը եւ բնակարաններ:

Տեմուիլ. որ ունի 180 տուն Հայ, որոնց 15 տունը կաթողիկեայ են, եւ դպրոց մ'ունին: Այս գիւղը Զեփնիի մօտերը կը գտնուի:

Պիւրհան՝ 170 տուն բոլորը Հայ: Թէֆմէն 130 տուն բոլորը Հայ: Չաք՝ 200 տուն բոլորը Հայ: Քարակեօզ՝ 200 տուն բոլորը Հայ: Թօփան՝ 200 տուն բոլորը Հայ: Ալա-Քիլիսէ՝ 30 տուն բոլորը Հայ: Եարալթըն՝ 150 տուն կէս Հայ եւ կէս թուրք: Սիֆանթ՝ 150 տուն կէս Հայ եւ կէս թուրք:

Թոնուզ Գազային մէջ կան եւս ուրիշ հայաբնակ գիւղեր, որոնք են՝ Կարա-Սար, Գարահանըլը կամ Մադարա, որ մօտ է Տէլիւքլի-Թաշ թրքա-բնակ գիւղին:

ԳԵՐ. Ա. ՎՐԴ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԵԱՆ

«Պատմութիւն Ալանաւոր քաղաքին Կեսարիոյ»
Վեմետիկ, Ս. Ղազար, 1911